

תוכן העניינים

ז	פתח דבר
1	מבוא
4	היסטוריוגרפיה: חדשה, ישנה, מחודשת
7	מי היו היהודים הספרדים והמזרחים?
10	חציית גבולות גיאוגרפיים וגבולות של זהות
19	פרק 1: הדרך שלא נבחרה: הבעיה העדתית והשאלה הערבית
20	התעוררות לאומית: חלוצי המזרח והנאמנות לציונות
23	האם כל יהודי הוא ציוני? יהודי המזרח בעיני הערבים הפלסטינים
27	פוליטיקה מתגוננת: ציונות ספרדית-מזרחית והערבים
33	פוליטיקה ספרדית ויחסי יהודים-ערבים
40	המפלגה הליברלית וועדת פיל
48	"רודפי שלום": הספרדים ומורשת ברית שלום
55	להצלת יהודי ארצות ערב
64	פרק 2: בני המזרח: התקרבות פוליטית וחברתית
65	במשא ומתן בין יהודים לערבים
71	אליהו ששון והאגף הערבי
77	טיפוח יחסי שכנות
85	גיוס הנוער המזרחי
91	מאבקי עבודה והתקרבות כלכלית
101	פרק 3: פוליטיקה תרבותית: תיווך עיתונאי, תרבותי ולשוני
103	עיתונות ערבית בחסות ציונית: זירת תיווך פוליטי ותרבותי
111	הוועידה היהודית-ערבית: תיווך תרבותי ומדיני באמצעות העיתונות
117	אליהו ששון והזהות ההיברידית היהודית-ערבית

125	תיווך לשוני ותרבותי: תפקידה של הוראת הערבית
135	אנו דומים בשפת הנפש: כיוונים בהוראת הלשון הערבית
143	פרק 4: השתלבות והתבדלות בגטאות המזרחיים
147	אופיה המתעתע של העיר המעורבת
151	הגטאות המזרחיים ושכונות הגבול והסֶפֶר
156	שוליות כפולה: שכונות הסֶפֶר כרם התימנים, נווה שלום ומנשייה
167	זירות של מגע בשכונות הסֶפֶר
181	פרק 5: חוצים את הקווים: הגבול הביטחוני בין יהודים לערבים
182	"ערים אחיות ולא ערים מעורבות"
187	חוצים את גבולות הזהות והלאום
195	השכונות המזרחיות והאלימות נגד הערבים
203	מזרחנות ורוויזיוניזם: המאבק האנטי קולוניאלי
212	מסתערבים: המחלקה הערבית של הפלמ"ח
220	יהודים ערבים: בין זהויות ערביות ויהודיות
226	נוער השכונות ביחידות הפרוורים הצבאיות
232	אחרית דבר
240	ביבליוגרפיה
261	מפתח עניינים

פתח דבר

הספר שלפניכם הוא תרגום ועיבוד של ספרנו *Oriental Neighbors: Middle Eastern Jews and Arabs in Mandatory Palestine*, אשר יצא לאור בשנת 2016 בהוצאת אוניברסיטת ברנדייס. הספר בוחן את מורכבות היחסים שבין יהודי ארץ ישראל לערביי פלסטין בתקופת המנדט הבריטי מן הפרספקטיבה של יהודי ספרד והמזרח, בני הארץ ובני המזרח. נקודת מבט זו מאפשרת להעניק מקום מרכזי לנרטיב ולקולות שלא נשמעו בתקופת המנדט, ובמידה רבה גם בהיסטוריוגרפיה העוסקת בהיסטוריה של הקונפליקט.

המסע האינטלקטואלי והמחקרי שהוביל לכתיבת הספר החל בשנת 2011, עם האירועים שכונו "האביב הערבי", בתקופה שסימלה תקוות רבות לשינוי היסטורי במזרח התיכון. הספר בגרסתו האנגלית נכתב אפוא במקביל לתהפוכות הפוליטיות והחברתיות שעבר העולם הערבי בשנים 2011-2016 ועם ההידרדרות ההדרגתית ביחסים שבין יהודים לערבים במדינת ישראל ומחוצה לה. בפרספקטיבה של כמעט עשור מתחילת החשיבה והמחקר על הספר, נראה כי הסוגיות הנידונות בו, הנוגעות למערכת היחסים המורכבת והאמביוולנטית שבין יהודים לערבים, לתפיסתם העצמית של בני הארץ והמזרח כמתווכים לא רק בין יהודים לערבים, אלא גם בין תרבות ערבית לעברית ובין זהות יהודית לערבית, רלוונטיות במידה רבה להבנת מערכת היחסים גם היום.

הספר פורסם במקור בשפה האנגלית, אך מיד עם פרסומו היה לנו ברור שנרצה לעבד אותו גם לעברית כדי שיהיה נגיש לציבור הקוראים הרחב בישראל. תחושה זו התעצמה בעקבות התגובות הרבות שהספר קיבל, הפרסים שהוא זכה בהם והדיון שהוא עורר. בשנים שבין הפרסום באנגלית לפרסום הנוכחי התפרסמו מחקרים חדשים ורלוונטיים, וגם אנו ביקשנו לחדר ולהוסיף כמה נושאים. לכן הספר שלפניכם הוא גרסה מעודכנת ומעובדת של הספר המקורי, ולא תרגום בלבד.

כתיבה משותפת של ספר אינה מלאכה פשוטה כל עיקר. אנו מרגישים בני מזל שתהליך המחקר והכתיבה המשותפים היו לנו משמעותיים ומפריים כל כך, ברמה האקדמית וברמה האישית. הרעיונות והטיטות שהחלפנו בינינו במהלך הכתיבה העשירו אותנו והיו מעין מסע אישי לתוך זהותנו האישית והמחקרית.

שיתוף הפעולה המחקרי בינינו נובע ממחויבותנו העמוקה למחקר חוצה-דיסציפלינות של המרחב הישראלי-פלסטיני ומשקף אותו, ואגב כך מצמצם את הפער בין שני תחומי המחקר שאנו עוסקים בהם: ההיסטוריה של הציונות ומדינת ישראל מכאן, והיסטוריה פלסטינית ומזרח תיכונית מכאן, מתוך תפיסה כי חיוני למקם את ההיסטוריה של המרחב המקומי בהקשר הרחב יותר של המזרח התיכון. אנו תקווה כי הצלחנו במשימתנו זו. כאן גם המקום לציין כי תרומתנו לכתבת שני הספרים הייתה שווה, והם נכתבו בשיתוף פעולה מלא בינינו. שמותינו מצוינים על הספר לפי סדר אלפביתי.

לעונג הוא לנו להודות לעמיתים, לגופים ולקרנות שתמכו בנו במהלך ההוצאה לאור של הספר. ראשית נבקש לציין את תרומתה הראשונית של ד"ר תמי רזי מהמכללה האקדמית ספיר לחשיבה ולתחילת העבודה על הספר בגרסתו האנגלית. אנו מודים לתמי על תבונתה ועל עצותיה, שליוו אותנו בשלבים השונים של המחקר והכתיבה. דותן הלוי שימש עוזר המחקר הראשי והבלתי נלאה שלנו. סקרנותו, כישוריו האנליטיים והמחקריים וההתלהבות שלו לא יסולאו בפז. אלי אושרוב ומנו סקאיאן שימשו אף הם עוזרי מחקר בשלבים שונים של העבודה על הספר, ועל כך שלוחה להם תודתנו והערכתנו.

אנו מבקשים להודות ליהונתן נדב, מנהל הוצאת מאגנס, על תמיכתו ועל הסיוע הרב שלו בתהליך התרגום וההוצאה לאור של הספר. גם למנהל הייצור רם גולדברג ולעורך האחראי בני מר נבקש להודות.

תרגום הספר נעשה בידו האמונה של דורון מגן, אשר השכיל להבין את הדקויות והרגישויות שבמילים הכתובות והצליח לשמור ביד אמן על רוח הטקסט במעבר שבין השפות. בזכות דורון הספר המקורי לא "אבד בתרגום".

ההוצאה לאור של הספר התאפשרה בזכות תמיכה שקיבלנו מכמה קרנות וגופים. הספר יצא לאור בסיוע הקרן הלאומית למדע (מענק 53/19), ואנו מבקשים להודות מקרב לב לקרן על תמיכתה זו. תודתנו העמוקה שלוחה גם לגופים הבאים על תמיכתם הכספית: רשות המחקר והפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת חיפה; הקרן ע"ש דורה שוורץ, המכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל, האוניברסיטה העברית בירושלים; ומכון משגב ירושלים באוניברסיטה העברית בירושלים והעומד בראשו, פרופ' ירון בן נאה. אנו אסירי תודה גם לתמיכתם של חברינו בחוג ללימודי ישראל באוניברסיטת חיפה ובחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים.

אנו מבקשים להודות לסילביה פוקס פריד, העורכת הראשית של הוצאת אוניברסיטת ברנדייס, על תמיכתה המתמשכת ועצותיה המועילות בשלבים השונים של העבודה על הספר, בגרסתו האנגלית והעברית. כמו כן תודתנו נתונה לפרופ' צבי בן-דודר בנית מאוניברסיטת ניו יורק ולפרופ' ישראל גרשוני

מאוניברסיטת תל אביב על תמיכתם בהוצאתו לאור של ספר זה בגרסתו העברית.

הספר לא יכול היה להיכתב ללא התמיכה והאהבה של משפחותינו. משה מבקש להודות לר׳ יצ׳ל, ואביג׳יל מודה לאבנר על האהבה, הסבלנות והעידוד במשך כל השנים, ושנינו מודים להם על מעורבותם בשלבים השונים של הכתיבה והעיבוד של הספר. אנחנו מקדישים את הספר באהבה גדולה ואיך־סופית לילדינו, אלונה, יהונתן ונעמי. תקוותנו היא כי המזרח התיכון שבו יגדלו יהיה שונה מזה שאנו גדלנו בו.

פלסטינים לאומיים. יצחק מולכו טען, למשל, ב־1936 כי המגעים שקיים היישוב עם הערבים הם כישלון חרוץ.²⁶ עם זאת, בזכות אופיה המעשי של עבודתו של כהן הוא היה לאחד ממייסדי שירות הידיעות של ההגנה (ש"י), שהלך וצמח בשנות השלושים והוקם לבסוף ב־1940. המקרה של כהן אכן ממחיש את מגוון הגישות שהתקיימו בקרב בני הארץ והמזרח, וכן את ריבוי הפנים והגרסאות של ניסיונות ההתקרבות. סיפורו של אליהו ששון הוא דוגמה נוספת.

אליהו ששון והאגף הערבי

לחילופי גברי בהנהגה הציונית בעקבות הבחירות לאספת הנבחרים השלישית והבחירות לקונגרס הציוני נודעה השפעה של ממש על יחסי יהודים-ערבים ועל תחומים אחרים. ב־1931 מונה חיים ארלוזורוב לראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, ויצחק בן-צבי מונה לראש הנהלת הוועד הלאומי. ארלוזורוב ביקש לשנות את הגישה כלפי השאלה הערבית ולהדגיש את ההיבטים הכלכליים והחברתיים לצד המגעים הדיפלומטיים שכבר היו בעיצומם. הוא נועץ דרך קבע עם יהודה בורלא, זאכי אלחדיף ואברהם אלמליח ומינה את משה שרתוק למתאם האגף הערבי במחלקה המדינית.²⁷ פעילותו של ארלוזורוב המחישה את חלוקת האחריות בין המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, שהתמקדה במגעים הדיפלומטיים, ובין ארגון ההגנה, שרוב מרצו הופנה לאיסוף ידיעות על עניינים ביטחוניים.²⁸ בעקבות רצח ארלוזורוב ב־1933 התמנה שרתוק לראש המחלקה המדינית, ומתוקף כך היה אחראי גם על מגעיה עם נציגי הערבים. שני עובדים חדשים הוא הביא למחלקה: אפשטיין, בוגר האוניברסיטה האמריקאית בכירות, ושילוח, שב־1931 בהיותו סטודנט באוניברסיטה העברית נשלח מטעם המחלקה לשמש מורה לעברית בבגדד (ולאמיתו של דבר לאסוף מודיעין לצורכי ביטחון) אחרי שהשלים את לימודיו בסמינר למורים בירושלים.²⁹ ב־1934 הצטרף גם אליהו ששון למחלקה.

ששון נולד ב־1902 בדמשק למשפחת סוחרים שמוצאה בבגדד. הוא למד בבית הספר היסודי של כ"ח, ולאחר שהשלים את לימודיו בבית הספר התיכון

26 אע"ם, 6220/18/171, יצחק מולכו בישיבת המפלגה הליברלית, אוקטובר 1936, פרוטוקול המפלגה הליברלית.

27 ארלוזורוב, יומן ירושלים, 6 באוקטובר 1931, עמ' 69.

28 גלבר, שורשי החבצלת, עמ' 119.

29 אילת, מבעד לערפל הימים, עמ' 185; גלבר, שורשי החבצלת, עמ' 93.

הנוצרי אלעזריה בדמשק נסע לביירות, ושם למד בקולג' סנט ג'וזף.³⁰ בזיכרונותיו סיפר ששון כי האווירה התרבותית בבית הוריו ובסנט ג'וזף התאפיינה בשילוב יהודי-ערבי. תיאור יחסיו החברתיים והעסקיים החמים של אביו עם ידידיו הערבים והתפקיד שמילא כבורר ומתווך בשלל עניינים מהדהד בדרך שבה ראה ששון את תפקידו שלו במרחב הציבורי כאדם בוגר. עוד הוא סיפר כי בתקופת לימודיו בבית הספר אלעזריה ובסנט ג'וזף התיידד עם מוסלמים ועם נוצרים רבים מסוריה, מלבנון ומעיראק, אשר לימים שימשו בתפקידים בכירים בזירה הפוליטית ובעיתונות בארצותיהם. ששון היה פעיל בארגון הציוני התחיה, אבל היה חבר גם ב"מועדון הערבי" והיה מקורב לפעילים ערבים לאומיים שתמכו בשלטונו של המלך פייסל בדמשק.³¹ כמו שנראה להלן, במובנים רבים היה ששון דוגמה מובהקת לזהות היברידית יהודית-ערבית.

המפגש הראשון של ששון עם האליטה הספרדית של ירושלים ושל ארץ ישראל בכלל התקיים בדמשק בימי מלחמת העולם הראשונה.³² החינוך שקיבל ששון, ילדותו בדמשק ופעילותו בחוגים ערביים-לאומיים וציוניים, קשריו האישיים עם אישים בולטים מקרב התנועה הלאומית הערבית ועבודתו העיתונאית – כל אלה היו מרכיבים בזהותו היהודית-ערבית המורכבת של חבר בקהילה יהודית משכילה בלבנט. לזהות זו נודעה חשיבות רבה בפועלו הפוליטי והדיפלומטי של ששון באגף הערבי של הסוכנות היהודית. החל ב־1934, שנת הצטרפותו למחלקה המדינית, נעשה ששון הדמות המרכזית במשא ומתן ובמגעים בין יהודים לערבים במזרח התיכון בכלל ובארץ ישראל בפרט.

לפני שהצטרף למחלקה המדינית הביע ששון את השקפותיו המדיניות בכמה וכמה מאמרים שהתפרסמו בעיתונות העברית והערבית בארץ ישראל ובעולם הערבי. הוא היה אחד הדוברים הנלהבים בעד הגישה שספרדים ומזרחים הם המועמדים האידיאליים לשמש מתווכים בין יהודים לערבים ולסייע בקידום הבנה בין שני העמים. עם זאת, כמו אבישר, בורלא, לניאדו ומולכו, האמין ששון כי פעילות במסגרת ארגונים עדתיים רק תחליש את מעמדם של הספרדים ולא תבצר אותם. ששון לא הצטרף לשום ארגון מארגוני הספרדים שפעלו ביישוב ולא נמנה עם הספרדים חברי הלשכה המאוחדת. יתרה מזו, הוא ביקר את מדיניות הנהלת הסוכנות היהודית בשאלה הערבית. מדוע אפוא הצטרף ששון למחלקה המדינית של הסוכנות?

30 על הביוגרפיה של ששון ראו רן, הערביסט.

31 ששון, בדרך אל השלום, עמ' 9-16.

32 על אופיה ועל חשיבותה של הפגישה הזאת נדון להלן בפרק 3.

ההסבר לשינוי שהתחולל בעמדתו של ששון נעוץ במינוי ארלוזורוב לראש המחלקה ובגיוס שרתוק לשורותיה. מעורבותו של ששון במסד הציוני החלה באותו זמן בקירוב שבו התכנס הקונגרס המוסלמי הכללי בירושלים בדצמבר 1931 ביוזמת המופתי. כמו שצוין לעיל, ארלוזורוב התייעץ דרך קבע עם מנהיגי העדה הספרדית, וששון צורף לחוג היועצים הזה, שאתו נמנו אלחדיף, בורלא ואלמליח. ב־24 בנובמבר 1931 תיאר ארלוזורוב ביומנו פגישה עם אליהו ששון: "בערב בא אלינו ששון. הוא קיבל הזמנה מאת חג' אמין [אלחוסייני] לבקר אצלו [...] קשריו של יהודי דמשקאי צעיר זה עם הערבים הלאומיים נמשכים מתקופת פעולתו בתנועה למען עצמאות סוריה. הוא מכיר את העסקנים הלאומיים שבסוריה וכותב בעיתוניהם".³³ נראה שהן המופתי הן ארלוזורוב היו מעוניינים לשמוע את דעתו של ששון ואת הניתוח שהציע לכוונותיו של הצד האחר. "אם זוהי הדרך לבקר ירד?" שאל המופתי את ששון בפגישתם, תגובה על מאמר שפרסם ששון בעיתון הדמשקאי "אליף-בא" ובו ירה חצי ביקורת במופתי.³⁴ הפגישה הראשונה בין המופתי לששון התקיימה בנובמבר 1928, אז ראיין אותו ששון לצורך כתיבת מאמר בעיתון. הכינוי "יריד" בפי המופתי מקורו בימים שהשניים היו פעילים פוליטיים בדמשק בתקופת שלטונו של פייסל.³⁵

במכתב גלוי לירידו הקרוב העיתונאי תופיק מזרחי ב־20 ביוני 1932 תיאר ששון את התמורה בגישתו כלפי הנהלת הסוכנות היהודית: "דומני כי לא אגלה סוד אם אגיד כי עד הזמן האחרון, כלומר עד התקופה שבה סיים קולונל קיש את עבודתו בסוכנות, הייתי גם אני בין התוקפים את ההנהלה [הציונית] בהאשימי אותה בחוסר כשרון לטפל בשאלה הערבית ולמצוא את הדרך לשלום ולהבנה המועילה גם להנהלה עצמה. ואולם כיום בתקופת הד"ר ארלוזורוב שיניתי את דעתי כליל ובמקום להתקיף את ההנהלה הנוכחית מוצא אני חובה לעצמי לעמוד לצדה ולהשיב מלחמה בשער".³⁶ מכתבו זה של ששון אל תופיק מזרחי היה חלק מתכתובת ענפה שהתנהלה בשנת 1932 סביב רעיון כינוסה של ועידה ערבית-יהודית, שעל מהותה וחשיבותה ההיסטורית נעמוד בהרחבה בפרק השלישי. ואמנם במכתבו זה למזרחי התייחס ששון לא רק לנסיבות שהובילו אותו להצטרף לאגף הערבי של המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, אלא גם לחשיבות שייחס לקירוב שבין יהודים לערבים. בסיום המכתב הכריז ששון

33 ארלוזורוב, יומן ירושלים, 24 בנובמבר 1931, עמ' 120.

34 שם, 28 בנובמבר 1931, עמ' 122-123.

35 אליהו ששון, "מזכרונותי בעבר: פגישה ראשונה עם המופתי", במערכה, 1.10.1962.

36 אליהו ששון, "מסביב לוועידת יהודי המזרח: תשובה לדברי יריד", אלעאלם אלאסראאילי, 20.6.1932. לעותק של המכתב ראו גם אצ"מ, S25/3070.

כי "מחובת היהודי המזרחי לא לחיות באופן בודד" וכי עליו "להתמסר בכל מאורו לענייני התנועה [הציונית]". הגיעה השעה, כתב ששון, "שבה יעברו שני האחים, המזרחי והמערבי, שבט אחד לטובת הרעיון. דבר זה יפתח פתח חדש לתקופת הזהב המקווה בחיי האומה הישראלית אשר תוביל גם לשביל ההבנה עם הערבים".³⁷

פעילותו המעשית של ששון בסוכנות היהודית החלה בימי המרד הערבי ונמשכה גם בראשית מלחמת העולם השנייה. בזכות פועלה של הלשכה המאוחדת נמשכו המגעים בין מנהיגי היישוב לגורמי האופוזיציה למופתי גם בשנים שלפני המרד הערבי. בתקופת המרד פיקחה הנהלת הסוכנות היהודית על הפגישות בין קבוצת "החמישה" בראשות מאגנס ובין כמה אישים פלסטינים, ובר כבד קיימה פגישות משלה עם שניים מחברי הוועד הערבי העליון, ראע'ב נשאשיבי וחוסיין אלח'לידי. בימי המרד הערבי קיימה הנהלת הסוכנות היהודית פגישות גם עם הגוש הלאומי הסורי, ושוב עלה הרעיון שארץ ישראל והיישוב ייכללו בפדרציה כל-ערבית. בעקבות פרסום מסקנות ועדת פיל נועדו מנהיגים פלסטינים בארצות הברית, בבריטניה ובשווייץ גם עם יהודים שלא ייצגו את הנהלת הסוכנות היהודית. לסוכנות עצמה הייתה יד גם במגעים בין מרגליות-קלוורסקי ובין אל-ברגותי וח'לוצי אלח'ירי, חבר במפלגת אסתקלאל (העצמאות).³⁸

ששון נכח במקצת הפגישות האלה והמשיך לקדם את המדיניות הציונית, והיינו תמיכה באופוזיציה למופתי. במסגרת המאמצים האלה ארגן ששון פגישות ומגעים אחרים בין חברי התנועה הציונית ובין פח'רי אלנשאשיבי, אשר עד להירצחו ב-1941 היה הדמות הבכירה בתנועת ההתנגדות למופתי. לאחר בריחת המופתי לביירות ב-1937, עבר ששון להתגורר בעיר למשך חודשים מספר וערך נסיעות תדירות לדמשק ולירושלים. במהלך התקופה הזאת יצר קשר עם גולים פלסטינים, פקד את בתי הקפה שישבו בהם שותפיו של המופתי והתחקה על פעילותו של המופתי בעיר. כמו כן, בדמשק ובביירות טיפח ששון את קשריו עם מנהיגים מהגוש הלאומי הסורי.³⁹

בימי המרד הערבי הוסיף ששון לעקוב אחרי מאבקו של הגוש הלאומי הסורי לעצמאות ולבחון את גישת המנהיגים הסורים לתנועה הציונית. בפגישותיו עם נשיא לבנון לשעבר אמיל אָדה, עם ראש ממשלת סוריה ג'מיל מַרְדֵם, מנהיג האופוזיציה הסורית עבד אלרחמן שֶהֶבְנֵדֵר ועם אחרים, חתר ששון להבין אם עמדתם בעניין רעיון הפדרציה הערבית הכוללת קבלה של מדינה יהודית,

37 ש.ס.

38 סלע, "שיחות ומגעים", עמ' 7-10; ראו גם Caplan, *Futile Diplomacy*.

39 על הפגישות האלה ראו ששון, בדרך אל השלום.

ופעל להידוק היחסים בין שתי התנועות הלאומיות. בשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה ביקר ששון גם בעיראק, ושם עשה את אשר עשה גם במקומות אחרים: הקים רשת של מודיעים, קרא עיתונים מקומיים וקיים פגישות עם עיתונאים ופוליטיקאים בכירים. בין היתר, הוא נועד עם ראש ממשלת עיראק נורי אלסעיד, שהיה אחד הבכירים במשטרו של המלך פייסל בדמשק. בשנות הארבעים הופנתה תשומת לבם של ששון ושל המחלקה המדינית למצרים, מקום משכנה של הליגה הערבית. בתקופה זו טיפח ששון את קשריו עם האמיר עבדאללה וארגן מגעים בין המחלקה לבין שליחו של האמיר, מוחמד אלאונסי. ששון הוסיף להתראות גם עם עונוי עבד אלהאדי, ראש מפלגת אסתקלאל הפלסטינית.⁴⁰

עזרא דנין, ממקימי שירות הידיעות של ההגנה (ש"י), שהתלווה אל ששון לכמה פגישות עם מנהיגים ערבים בכירות ובדמשק בראשית שנות הארבעים, ציין כי "קשריו של אליהו ששון בבירות היו מעבר לדמיון ממש. לא הייתה שם דלת נעולה בפניו, והוא תמיד נתקבל בחיבה ובחמימות, ובאמת הוא היה בן בית בשתי בירות ערביות אלה כמי שהשתתף בשעתו בפעילות הערבית הלאומית בסוריה מייד לאחר מלחמת העולם הראשונה".⁴¹ דנין, שנולד ביפו למשפחה ממוצא פולני-עיראקי ב-1903, שלט היטב בערבית מדוברת אך נמנע מלהשתתף בשיחות מפני שהבין כי נקיטת הלשון המדוברת תעיד על מעמד חברתי נמוך בעיני בני שיחו הערבים. לעומת זאת, בפיו של ששון הייתה שגורה ערבית ספרותית קולחת, ואת כל שיחותיו עם המנהיגים הערבים, שאת מרכיבם הכיר אישית מימיו בקולג' סנט ג'וזף ומתקופת פעילותו בחוג המלך פייסל בדמשק, הוא קיים בערבית. דנין העדיף להיפגש עם פלסטינים מכל שדרות החברה, ואילו ששון התמקד בבני השכבה הגבוהה, שבמחיצתם חש בנוח.

נסיעותיו התדירות של ששון לסוריה וללבנון בימי המרד הערבי ממחישות את החופשיות שבה נע במזרח התיכון, בייחוד בין בירות לדמשק. כך למשל תיאר ששון את הגעתו לבירות ב-4 באוקטובר 1937: "ברדתי מן המכונית בבירות סובבו אותי ערבים אחדים, כנראה ארץ ישראלים, ושאלוני על הנשמע בארץ. הם חשבו אותי לערבי משום שראוני חובש תרבוש ומדבר ערבית".⁴² בימי המרד הערבי וראשית מלחמת העולם השנייה דילג אפוא ששון בין ירושלים לבירות, לבש ופשט זהויות, נועד עם מכרים וחברים הן מקרב ההנהגה הלאומית הערבית הן מקרב הקהילה היהודית וכוונן רשת של מודיעים שעדכנו אותו בהתפתחויות

40 שם, עמ' 355-358.

41 דנין, ציוני בכל תנאי, עמ' 160.

42 ששון, בדרך אל השלום, עמ' 76.

בזירה הפוליטית המקומית והאזורית. במשימתו זו דבק ששון בהשקפתו שהמחלקה המדינית של הסוכנות היהודית צריכה להתמקד באליטה הערבית. הוא ייחס חשיבות מעטה בלבד להמונים, שלפי דעתו הלכו בעקבותיהם של נכבדי הערים. האליטה הערבית, ובכללה המשכילים, הייתה היעד של פעילותו הדיפלומטית של ששון ובמידה מסוימת היה זה, כאמור, הרובד החברתי שאליו השתייך.⁴³ המגעים שניהל משקפים אפוא את מגמת פעילותה הדיפלומטית של המחלקה המדינית ומעידים על פעילות איסוף המודיעין המדיני שתלך ותתרחב לאחר מכן בשנות הארבעים עם התרחבות פעילותו של הש"י.

הסוציולוג גיל אייל תיאר במחקרו את המתח ששרר בגופי המודיעין הישראליים בין ניתוח אקדמי לניתוח צבאי, ובין אלה שהתמחו באיסוף ידיעות לאלה שהיו אמונים על ניתוחן. אייל מזכיר את הקשר בין האקדמיה הישראלית לגופי המודיעין; הקשר הזה משקף את הגישה המגולמת בביטוי "דע את האויב", דהיינו עמדה של ריחוק מן החברה הערבית אשר אפשר לומר שיש בה מן האוריינטליזם.⁴⁴ אייל מבחין בין שני סוגים של מזרחנים שצמחו בארץ ישראל בין המרד הערבי למלחמת 1948: מזרחן מסוג אחד היה המומחה האקדמי שהיה קשור למכון למדעי המזרח באוניברסיטה העברית. רבים מן המזרחנים הללו היו קשורים לששון ולעבודתו במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית.⁴⁵ הקשר הזה בין התמחות אקדמית לעבודה ולידע מדיניים מעשיים יותר הוסיף והתפתח לאחר קום המדינה. מזרחן מסוג אחר היה הערביסט. בקרב הערביסטים היו יהודים מזרחים ששלטו בשפה הערבית ושימשו בתפקידי ייעוץ שונים להנהגה המדינית של היישוב. מננו עמם גם סוחרים, שומרי שדות, מוח'תארים של יישובים יהודיים ואחרים שניהלו יחסי גומלין יום-יומיים עם ערבים.⁴⁶ חברים מקרב הקבוצה הזאת אמנם גויסו למטרות איסוף מודיעין, אולם בו בזמן הם ראו בעצמם מתווכים בין יהודים לערבים.⁴⁷

מעורבותם של יהודים מזרחים בפעילות הדיפלומטית, המוצגת בספרות המחקר כעיסוק שמטרתו העיקרית הייתה איסוף מודיעין, נולדה גם מתוך רצונם של האנשים הללו ליצור גשר תרבותי וחברתי בין יהודים לערבים ולהרחיב

43 ראו למשל דבריו של ששון בישיבת הנהגת הסוכנות היהודית, אצ"מ, S25/22162, 13.5.1943.

44 אייל, הסרת הקסם מן המזרח, עמ' 150-192.

45 שם, עמ' 44-60.

46 שם, עמ' 48.

47 לפי אייל הידע שרכשו הערביסטים נועד לשרת את התיווך בין יהודים לערבים (שם, עמ' 49).

את מעורבותם של המזרחים במוסדות הציוניים ואת השפעתם על המדיניות הציונית. בפרקים הבאים נראה כי הצעירים המזרחים, בני הדור שהתבגר בשנות השלושים והארבעים ונטל חלק בעשייה במנגנוני הביטחון של היישוב, המשיכו לצעוד בדרך הזאת. עם זאת, זהותם ההיברידית הובילה אותם בכיוון אחר – הם היו מעורבים יותר במאבק הביטחוני הלאומי. אחד מאלה היה משה ששון, בנו של אליהו, שנולד בדמשק ב-1926, ולאחר ששירת בש"י צעד בעקבות אביו והשתלב בשירות הדיפלומטי של מדינת ישראל. כעבור שנים נשאל משה ששון בריאיון אם הוא מזרחן. הוא השיב כי הוא "בן המזרח"⁴⁸. הערה זו מסכמת גם את רוב חייו ופועלו של אביו, אליהו ששון. פעילותו הענפה בתחומי המודיעין והדיפלומטיה, שהונעה ממחויבות עמוקה לציונות, אפשרה לו לשמר את זהותו היהודית-ערבית. זהות זו וראייתו בעצמו בן המזרח באו לידי ביטוי בניסיונו בתקופת שהותו בדמשק כחלק מחוגו של פייסל להוציא לאור את העיתון "היהודי-הערבי"⁴⁹, ובפרסום מאמריו בשנות העשרים וראשית שנות השלושים, שעליהם נעמד בהרחבה בהמשך. זהות היברידית זו השפיעה על עבודתו בסוכנות היהודית וניכרה אף בהצעותיו לפתרון הסכסוך בין שני העמים.

טיפול יחסי שכנות

בשלב האחרון של המרד הערבי ובראשיתה של מלחמת העולם השנייה ניסח אליהו ששון שלושה מסמכים המפרטים את תוכנית העבודה של האגף הערבי שבראשו עמד. המסמכים, שהוגשו לבן-גוריון ולשרתוק, ממחישים איך שזר ששון את העשייה בזירה המדינית והביטחונית עם חיזוק היחסים בין יהודים לערבים בארץ ישראל ובמזרח התיכון בכלל. התוכנית הזאת העידה גם על התפקיד המיוחד שמילאו יהודי המזרח התיכון ביחסים בין יהודים לערבים ועל ניסיונותיהם להשפיע על תהליך קבלת ההחלטות בתחום המדיני. המסמך הראשון שהגיש ששון לבן-גוריון באפריל 1939 הכיל מתווה לשיפור היחסים בין יהודים לערבים. המטרה הייתה להשקיע את מרב המאמצים כדי לגבש הסכם עם כמה גורמים בקרב ההנהגה הערבית המקומית והאזורית אשר ששון הגדירם "אחראים". הוא גרס כי בעזרת המגעים האלה אפשר לחתור להסכם המושתת על רעיון הקמת שתי מדינות בארץ ישראל – האחת ערבית והאחרת יהודית – או על רעיון הקמת פדרציה ערבית שתכלול ישות יהודית

48 אורי דרומי, "לא מזרחן אלא איש המזרח", הארץ, 1.1.2007.

49 על העיתון "היהודי-הערבי" ראו רן, הערביסט, עמ' 137.